

EN DISPUTATS OM DEMOGRAFISKE ÆNDRINGER I DANMARK

Af SVEND AAGE HANSEN*

Historiografisk placering

Udviklingen af demografien er praktisk taget sket i to bølger, begge beliggende efter midten af det 19. århundrede. Den første bølge ebbede ud omkring 1. verdenskrig. Den anden hører i det store og hele efterkrigstiden til.

Fremfor noget andet var det forrige århundredes stadig hyppigere folketællinger, som hjalp til at stimulere interessen for udviklingen af den demografiske historie. Ved begyndelsen af indeværende århundrede var demografien en fast etableret videnskab.

I denne første bølge af demografiske studier var dansk forskning placeret ganske smukt, ikke mindst i kraft af Harald Westergaards (1881) grundlæggende arbejde om dødelighedsproblemerne. Men adskilligt flere arbejdede samtidig med andre aspekter af demografi og befolkningshistorie. Et par forfattere fortjener i denne forbindelse at blive nævnt, nemlig Marcus Rubin (1881/82) for sine studier over Københavns befolkning og Gustav Bang (1906) bl.a. for sine kirkebogsstudier. Først gennem disse arbejder blev man opmærksom på, hvilke store statistiske værdier der kunne udtrækkes af kirkebøgerne.

Trods en del flere bemærkelsesværdige arbejder på det demografiske felt fortsatte udviklingen ikke slet så opmuntrende i mellemkrigstiden. Den forskning, som fandt sted, blev langt mindre omfattende og fra et teknisk synspunkt mindre tilfredsstillende. Inden for samfundsvidenskaberne koncentreredes de fleste kræfter om konjunkturproblemerne. Delvis på bekostning af demografien samlede interessen sig om sådanne emner som den økonomiske statistik og prishistorien. Metodisk set syntes demografien herunder at stagnere. Først i efterkrigstiden opnåede denne disciplin her som i udlandet en egentlig renaissance.

* Professor ved Københavns Universitet. Artiklen er en lidt omarbejdet gengivelse af forfatterens indlæg som sidste officielle opponent ved det mundtlige forsvar på Københavns Universitet den 16. juni 1970 af P. C. Matthiessens disputats: *Some Aspects of the Demographic Transition in Denmark*. København 1970. 226 sider.

EN DISPUTATS OM DEMOGRAFISKE ÆNDRINGER I DANMARK

Af SVEND AAGE HANSEN*

Historiografisk placering

Udviklingen af demografien er praktisk taget sket i to bølger, begge beliggende efter midten af det 19. århundrede. Den første bølge ebbede ud omkring 1. verdenskrig. Den anden hører i det store og hele efterkrigstiden til.

Fremfor noget andet var det forrige århundredes stadig hyppigere folketællinger, som hjalp til at stimulere interessen for udviklingen af den demografiske historie. Ved begyndelsen af indeværende århundrede var demografien en fast etableret videnskab.

I denne første bølge af demografiske studier var dansk forskning placeret ganske smukt, ikke mindst i kraft af Harald Westergaards (1881) grundlæggende arbejde om dødelighedsproblemerne. Men adskilligt flere arbejdede samtidig med andre aspekter af demografi og befolkningshistorie. Et par forfattere fortjener i denne forbindelse at blive nævnt, nemlig Marcus Rubin (1881/82) for sine studier over Københavns befolkning og Gustav Bang (1906) bl.a. for sine kirkebogsstudier. Først gennem disse arbejder blev man opmærksom på, hvilke store statistiske værdier der kunne udtrækkes af kirkebøgerne.

Trods en del flere bemærkelsesværdige arbejder på det demografiske felt fortsatte udviklingen ikke slet så opmuntrende i mellemkrigstiden. Den forskning, som fandt sted, blev langt mindre omfattende og fra et teknisk synspunkt mindre tilfredsstillende. Inden for samfundsvidenskaberne koncentreredes de fleste kræfter om konjunkturproblemerne. Delvis på bekostning af demografien samlede interessen sig om sådanne emner som den økonomiske statistik og prishistorien. Metodisk set syntes demografien herunder at stagnere. Først i efterkrigstiden opnåede denne disciplin her som i udlandet en egentlig renaissance.

* Professor ved Københavns Universitet. Artiklen er en lidt omarbejdet gengivelse af forfatterens indlæg som sidste officielle opponent ved det mundtlige forsvar på Københavns Universitet den 16. juni 1970 af P. C. Matthiessens disputats: *Some Aspects of the Demographic Transition in Denmark*. København 1970. 226 sider.

Den fornyede interesse for demografien skyldes sikkert først og fremmest den fare for befolkningsnedgang i den vestlige verden, som udviklingen i 30'erne tilsyneladende kunne begrunde. Dernæst skyldtes den krigstidens store årgange samt efterkrigstidens voksende forståelse for udviklingslandenes problemer, hvor løsning af adskillige befolkningsspørgsmål tidligt kom til at fremstå som et nødvendigt led i den økonomiske udviklingsproces.

Disse problemstillinger har i flere henseender fornyet den demografiske videnskab. Gennem udvikling af generationsanalyser er der skabt en mere raffineret og generelt anvendelig teknik. Brugen af denne longitudinale metode forudsætter igen, at demograferne beskæftiger sig mere med befolkningshistorie. Dette er også en forudsætning, hvis det skal lykkes at kaste lys over de gensidige sammenhænge mellem udviklings- og vækstproblematikken, f.eks. industrialiseringen og de demografiske forandringer. Hermed er også den økonomiske og sociale historie blevet et uundværligt supplement til demografien.

Sådanne tendenser har også præget efterkrigstidens nye bølge af demografiske studier her i landet.

Udviklingsperspektivet og de lange historiske aspekter er således et gennemgående tema i de befolkningsstudier, som foreligger fra redaktør Aksel Lassens (1958, 1965) hånd. Det er studier, som har bragt meget nyt stof og på vigtige områder ændret vor opfattelse af befolkningsforløbet. Disse studier har haft deres store betydning ved at vise, hvilke enorme stofmængder der er til rådighed for demograferne, og ved at vise, at det dog er fremkommeligt at udnytte dette i mange henseender vanskelige grundmateriale.

Delvis inden for samme emnekreds har et par yngre forskere ydet nye bidrag, nemlig Poul Thestrup gennem sine undersøgelser af sammenhængen mellem levestandard og befolkningsforhold i 1700-tallets København¹ og Hans Oluf Hansen gennem sine demografisk-økologiske studier over den islandske befolkningsudvikling².

Samtidig er en række demografisk-historiske studier, der tidligere vanskeligt har kunnet gennemføres som følge af grundmaterialets omfang, nu i færd med at blive realiseret. Lad mig blandt disse projekter nævne Kristian Hvidts (1966) arbejde med udvandringsspørgsmålet, der gennem sin data-behandling af udvandringsprotokollernes stof søger at belyse emigrationen i dens økonomiske og sociale sammenhæng. Til samme gruppe af forskningsprojekter hører Jørgen Elklits (1969) undersøgelse over problemerne ved anvendelse af datateknikken til en genanalyse af folketællingen 1845 og

1. Jfr. omtale i *Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af universitetets årsfest november 1969*, side 373-78. Afhandlingen vil blive offentliggjort i skriftrækken fra Institut for Økonomisk Historie ved Københavns Universitet.
2. Endnu kun som manuskript på Statistisk Institut ved Københavns Universitet.

Hans Chr. Johansens undersøgelser over befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkring 1800³. Denne sidste undersøgelse er en individualanalyse, hvor forfatteren ved hjælp af kirkebøgerne og lægdsrullerne søger at følge de enkelte individer fra folketællingen i 1787 til tællingen i 1801. Herigennem får han et materiale, der vil være anvendeligt til generationsanalyser for en ældre periode end den, der dækkes af den officielle statistik. Teknisk set betyder tilvejebringelsen af dette nye materiale, at befolkningsstudierne kan gå mere i dybden – at vi kan komme ned på et mikroplan – og herigennem få belyst forhold, som fortidens officielle statistik ikke giver svar på. Det gælder f.eks. sådanne problemer som familiestørrelse og fødslernes tidsmæssige placering i ægteskabet.

Arbejdsmetode og tese

Den foreliggende afhandling slutter sig i flere henseender til den nævnte forskningsaktivitet. Det er dog tydeligt, at forfatteren i højere grad har hentet sin inspiration i emnets teknisk-statistiske end i dets historiske aspekter. Det er givetvis hans arbejde med befolkningsproblemerne i Danmarks Statistik, et arbejde, som allerede har sat sig smukke spor i de officielle publikationer (Matthiessen 1964; Matthiessen 1965; Danmarks Statistik 1968), der har virket som den direkte udfordring.

Tyngdepunktet ligger som nævnt på det tekniske plan, og det anvendte grundmateriale består også så godt som udelukkende af den officielle statistik, således som denne foreligger fra folketællingerne og registreringerne af befolkningens bevægelser. Dette oplæg skyldes ikke, at forfatteren er af den opfatteles, at demografien bør dyrkes som en udelukkende kvantitativ og deskriptiv disciplin, men som det siges i indledningen »some division of labour will have to take place, demographers should first and foremost devote themselves to quantitative analyses« (side 24).

Afhandlingen har til formål at beskrive og analysere de demografiske forandringer, som fødselsårgangene 1840-1924 udviser. Udover at give et mere generelt billede af de demografiske strukturforhold har forfatteren haft til hensigt at foretage særligt dybtgående studier over disse fødselskuldets fertilitet. I forbindelse hermed søger han at underbygge den tese, at børnebegrensning under en eller anden form har været praktiseret af den danske befolkning helt tilbage, ja, endog forud for generationerne 1840/44.

Den foretagne gennemarbejdning af de meget store officielle stofmængder efter generationsmetoden betyder en væsentlig udvidelse af vor empiriske viden om befolkningsudviklingen og dens enkelte komponenter. Der er ikke

3. Endnu kun som manuskript. Vil blive offentliggjort i *Historie*, tidsskrift for Jysk Selskab for Historie.

tidligere her i landet foretaget så dybtgående behandlinger af det pågældende emne, at disse blot tilnærmelsesvis giver en tilfredsstillende beskrivelse og analyse af faktorerne bag de sidste 150 års danske fertilitetsudvikling.

Som fremhævet er det nye i Matthiessens undersøgelse, at den er baseret på en generationsanalyse, modsat den officielle statistiks bearbejdelser, der bortset fra nogle enkelte tilfælde i de senere år (Statistiske Departement 1962, pp. 14-16) har været gennemført som kalenderårsundersøgelser. Den eneste, mere udførlige generationsanalyse herhjemme er en privat undersøgelse, foretaget af Thorkild Hjortkjær og Ebbe Kjeldgaard (1956). Denne generationsanalyse er imidlertid for det første begrænset til generationer født efter 1865. Dernæst er den ikke nær så dybtgående, hverken i metodisk henseende, eller hvor det drejer sig om det kalkulatoriske grundlag. Endelig var sigtet med denne undersøgelse et helt andet og mere begrænset end den foreliggende afhandlings, nemlig at efterspore årsagerne til 1940'ernes store fødselsårsgange.

Fremstillingsmæssigt har forfatteren skilt sig fint fra opgaven. Resultatet er blevet et klart og fast komponeret værk, som forener lethed i fremstillingen med det tilbørlige hensyn til saglig ballast. Ved i væsentlig grad at placere den talmæssige dokumentation og redegørelsen for beregningsmetoderne i et appendiks bagest i bogen har forfatteren undgået, hvad der ellers kunne være blevet en overlæst og tung fremstilling. Nu fremtræder afhandlingen som helhed enkelt og logisk disponeret. Gennem sin trinvis problembehandling er den for de fleste afsnits vedkommende blevet anskuelig og forholdsvis let tilgængelig.

I formel henseende kan man kritisere, at bruget af litteraturhenvisninger er noget sparsom, og at selve henvisningssystemet er lidt primitivt. Det vanskeliggør således orienteringen, at der blot henvises til et nummer i publikationsfortegnelsen, medens der overalt savnes henvisning til sidetal i de anvendte værker. Af og til savner man også ligefrem henvisning til bestemte kilder. Denne mangel gør det stedvis noget vanskeligt at følge, hvad der i henseende til begrebsdannelse og beregningsmetodik er forfatterens eget.

Til gengæld er det let at orientere sig om de anvendte beregningsmetoder, idet der i appendikset gennem angivelse af formelapparat m.v. er redegjort for tilblivelsen af hver enkelt tabel. Dette giver en behagelig sikker fornemmelse ved benyttelse af beregningsresultaterne.

Det er som indledningsvis nævnt, karakteristisk, at forfatteren har afgrænset sit undersøgelsesfelt snævert. Det kommer frem allerede i undersøgelsesoplægget, hvor det understreges, at tabelbehandlingen i det store og hele begrænses til brugen af den officielle statistik. Det havde været ønskeligt, at forfatteren havde inddraget supplerende stof, såvel dansk som udenlandsk, til sammenligning og til uddybning af konklusionerne. Bortset

fra en gennemgående brug af ældre svensk statistik til belysning af forholdene forud for den demografiske revolution sker noget sådant imidlertid ikke.

Det er ligeledes en meget beskeden brug, forfatteren gør af foreliggende økonomisk-historisk stof. Gennem denne forsigtige indsnævring af stofbenyttelse opnår forfatteren på den anden side den fordel at kunne holde sig inden for den kildegruppe og det undersøgelsesfelt, som han er særlig fortrolig med. Det betyder, at de undersøgelser, som inden for denne ramme er gennemført, bærer præg af omhu og sikkerhed.

Til gengæld har forfatteren nu og da måttet renoncere på at nå frem til endegyldige forklaringer. Ofte nøjes han med at konstatere et forløb og foretage en belysning af den numeriske interaktion mellem de enkelte demografiske komponenter. Med exogene fortolkningsforsøg er han derimod ganske karrig. På sin vis indeholder afhandlingen derfor mange løse ender, som forhåbentlig vil blive taget op af fremtidige demografer og historikere.

Befolkningsdynamikkens initialfase

Det er et gennemgående træk, at forfatteren ofrer tiden forud for 1840/44-generationerne meget lidt interesse. Selv om der jo må ske en eller anden kronologisk afgrænsning, ville det dog nok have givet et sikrere grundlag for konklusionerne, såfremt der var gjort lidt mere ud af den forudgående tid.

I sin foreliggende form giver afhandlingen kun en ret spinkel dokumentation for den flere steder hævdede opfattelse, (1) at de ældste af de behandlede generationer (1840/44-1855/59) giver et pålideligt billede af fertiliteten forud for den sekundære nedgang (side 26 og 29) og (2) at fertilitetsforholdene i disse generationer vidner om »a fairly stable fertility level« (side 35).

Den lidt stedmoderlige behandling af den historiske baggrund mærkes navnlig i indledningskapitlet. Figuren over de summariske fødsels- og døds-kvotienter (side 21) er et eksempel herpå. Tallene forud for 1800 er citeret fra H. Gilles (1949/50, pp. 63, 65) artikel om de nordiske landes demografiske historie. Det ville have været mere korrekt at citere den primære kilde, som er Statistiske Bureau (1905), dog med Aksel Lassens (1965) korrektioner. Gille bygger i øvrigt på Adolph Jensens (1935) tal, som efter Lassens senere foretagne undersøgelser må betragtes som forældede. Lassen har nemlig sandsynliggjort, at der på dødslisterne må have været opført adskilligt flere dødfødte (5½ pct.), som ikke er medtaget på fødselslisterne, end Adolph Jensen antog (1-2 pct.).

Derfor er Adolph Jensen fejlagtigt nået til et langt højere tilbageregnet folketal for 1735 (nemlig 775 000) end Aksel Lassen (714 000) (Hansen 1966). Korrektionen trækker i retning af, at de summariske fødsels- og

dødskvoter i begyndelsen af perioden i virkeligheden har ligget 8-9 pct. højere end angivet i diagrammet. Hermed skulle såvel fødselshyppigheden som dødeligheden omkring 1735 nå op på summariske kvoter beliggende i niveauet 32-33 ‰ i stedet for som nu anført 30-31 ‰ Dette er også et sandsynligere resultat, idet der i så fald ikke fremkommer nogen stigning i niveauet gennem sidste halvdel af 1700-tallet, hvilken næppe heller ville være særlig forklarlig. I realiteten støtter korrektionen altså forfatterens opfattelse af stabile fertilitetsvilkår i ældre tid.

Der er endvidere grund til at anholde en af forfatterens kommentarer til bevægelsen i dødeligheden. Det siges (side 22), at nedgangen i dødskvotienten sker efter året 1800. En nærmere betragtning af diagrammet (side 21) viser imidlertid, at denne bevægelse i virkeligheden har været i gang siden 1775. Der er grund til at fremhæve dette forhold, fordi det herhjemme netop synes at være faldet i dødeligheden, der satte befolkningsdynamikken i gang (Conf. Deane og Cole 1962).

Når denne kronologiske korrektion påkalder en ganske særlig interesse, er det, fordi den forbedrede levedygtighed sikkert har sit udspring i de gunstigere vilkår, som de stedfundne landboreformer havde frembragt. Takket være reformerne og en række generelt gode høstår i slutningen af århundredet skete der en betydelig stigning i høstudbyttet. Man har skønnet, at nettoudbyttet af den danske kornhøst er steget fra 200 kg pr. indbygger i 1770 til 300 kg i 1800 (Gad 1965). Den bedre ernæring, dette resulterede i, øgede modstandskraften for sygdomme. Hertil kom virkningen af de nye og bedre boliger, som indrettedes under reformperiodens landsbyudflytning. Med denne fulgte også en spredning af bebyggelsen, som bidrog til at mindske den epidemiske smittefare, som 1700-tallet igennem jævnligt havde givet anledning til en kraftig vækst i dødsrisikoen.

Disse forhold forklarer efter mit skøn, at den årlige befolkningstilvækst i 1790'erne stiger til godt 1 pct. om året fra de tidligere 0,3 pct. Herigennem var der skabt en del af forudsætningerne for at bemande de mange nye landbrug, som ligeledes fulgte med reformerne. Resten af forudsætningerne skabtes, som jeg senere skal komme tilbage til, gennem en forøgelse af ægteskabshyppigheden inden for så godt som alle aldersklasser i løbet af reformperioden.

Fertilitetsforholdene i ældre tid

Som tidligere fremhævet ville det have været af værdi, hvis forfatteren havde søgt at få lidt mere hold på den demografiske trend forud for 1840/44-generationerne. Dette kan ganske vist ikke gøres under anvendelse af samme raffinerede teknik, som afhandlingen gør brug af for de følgende årgange. Man kan dog – som jeg i det følgende skal vise – komme en del

Tabel 1. Nogle summariske fertilitetsmål

	1787	1801	1834	1840	1850	1860	1870
Folketal	840 045	925 680	1 223 797	1 283 027	1 407 747	1 600 551	1 784 741
Heraf kvinder	423 850	466 997	618 519	649 820	715 307	807 363	903 934
Heraf gifte kvinder	153 518	171 994	202 118	209 141	233 678	277 562	308 182
Kvinder i alderen 20-50 år ..	177 786	190 977	244 436	265 284	301 145	330 405	363 325
Gifte kvinder i alderen 20-50 år	108 016	119 037	145 371	151 499	169 083	201 491	216 941
Gifte kvinder i pct. af samtlige.	60,8	62,3	59,5	57,1	56,1	61,0	59,7
Antal fødsler ^(a)	23 700	29 145	38 017	38 453	44 574	52 114	54 127
(1) Fødsler pr. 100 personer.	2,82	3,15	3,11	3,00	3,17	3,25	3,03
(2) Fødsler pr. 100 kvinder 20-50 år	13,3	15,3	15,5	14,5	14,8	15,8	14,9
(3) Fødsler pr. 100 gifte kvin- der 20-50 år	21,9	24,4	26,2	26,1	26,4	25,9	25,0

Note: (a) Fødslerne er et gennemsnit af fødslerne det angivne år samt to år før og to efter.

længere blot ved kombination af de summariske fødselstal og folketællingernes alders- og civilstandsoplysninger, jfr. tabel 1.

Det fremgår af tabellen, at der er ret store svingninger i fertiliteten, hvis vi som mål for denne anvender de traditionelle, summariske fødselskvo-tienter beregnet på basis af de samlede folketal (1). Variationen strækker sig fra 2,82 pct. i 1787 til 3,26 i 1860 svarende til et spillerum på 15 pct. For en væsentlig part viser disse betydelige forskelle sig imidlertid at hidrøre fra variationer i civilstanden.

Det ses således, at andelen af gifte kvinder i fødedygtige aldersklasser 20-50 år kulminerer i 1801 efter en stigning fra 60,8 til 62,3 pct. Derpå sker der i de følgende år en nedgang. Disse forskydninger er interessante, idet de så vidt det kan skønnes, må ses i sammenhæng med et vekslende tempo i landboreformerne.

Det bør her indskydes, at stigningen i ægteskabsfrekvensen fra 1787 til 1801 er karakteristisk for samtlige aldersklasser. Baggrunden for en sådan forskydning må utvivlsomt søges i den omstændighed, at antallet af voksne mænd (20 år og derover) i periodens løb kun steg med 25 000, medens antallet af nyoprettede landbrugsejendomme voksede med over 40 000. Herigennem blev det muligt for et antal hidtil ugifte inden for alle aldersgrupper at få foden under eget bord.

Den modsatte tendens i ægteskabshyppigheden mellem 1801 og 1840 er sikkert også et udslag af landbopolitikken, nemlig af det afdæmpede reformtempo efter århundredskiftet og specielt efter valutasammenbruddet i 1813. I denne periode, hvor antallet af voksne mænd steg med godt 80 000,

oprettedes der kun 47 000 nye ejendomme med den ledsagende virkning, at ægteskabsfrekvensen faldt fra de nævnte 62,3 pct. til kun lidt over 56 pct., jfr. tabellen.

Disse civilstandsfor skydningers indflydelse på fertiliteten kan elimineres ved at kalkulere denne på basis af antallet af gifte kvinder i den fødedygtige alder (3). I så fald kulminerer fertiliteten i årene 1834-50. Denne trend synes at underbygge Matthiessens tese om en forholdsvis stabil fertilitet, men dog med en lille modifikation, såfremt man tør betragte stigningen indtil 1834-50 og det efterfølgende fald som reelle forskydninger.

Forudsættes dette at være tilfældet, må visse kræfter i begyndelsen af perioden have været stærke nok til at trække niveauet opad, medens afdæmpende fertilitetsfaktorer senere har fået overtaget.

Det er troligt, at disse modgående tendenser hænger sammen med differentielle tendenser i de aldersbetingede fertilitetskvotienter. Det fremgår af afhandlingen (side 140), at den aldersbetingede fertilitet, så langt talmaterialet rækker tilbage, har været nedadgående for samtlige aldersklasser over 25 år. Denne forskydning, som er udtryk for selve den demografiske transition, forklarer den nedadgående bevægelse efter 1850.

Den opadgående forskydning indtil 1834 er sandsynligvis et udslag af samme tendens til øget fertilitet, som kan iagttages for aldersgrupperne 15-20 år indtil 1890-94 og for grupperne 20-25 år indtil 1880-84. Denne ejendommelige tendens, som forfatteren ikke særligt kommenterer, genfindes både for fertiliteten inden for og uden for ægteskab (side 184 og 185). Såfremt denne tendens til lavere fertilitet for de yngre aldersklasser kunne iagttages med forøget styrke længere tilbage i tiden, var det nærliggende at antage, at vi netop i forholdene for disse aldersklasser havde forklaringen på den stigende frugtbarhed indtil 1834-50.

Undersøgelser over befolkningsudviklingen i Rougsø herred, som for nylig er foretaget af Hans Chr. Johansen, peger ganske stærkt på, at netop sådanne tendenser skulle have gjort sig gældende, jfr. tabel 2. Det fremgår, at fertiliteten for 15-20 årige kvinder i 1787-1801 kun har ligget på 60 pct. af niveauet i 1860-65, og at den i aldersklasserne 20-30 år endnu kun har ligget på 90 pct. af niveauet ca. 70 år senere. Derimod har samtlige ældre aldersklasser haft en fertilitet betydeligt over 1860-65 niveauet.

Selv om en stikprøve som den anførte, kun dækkende et enkelt herred, ikke kan tillægges afgørende beviskraft, er forskellene dog så store og mønstret så vel stemmende med de i afhandlingen påviste tendenser for de senere generationer, at en betydelig interesse samler sig om at finde frem til årsagen til denne tilsyneladende stærkt stigende fertilitet for de alleryngste aldersgrupper.

Den mest nærliggende formodning er vel den, at standardforbedringen, som satte sit præg på dødelighedsforholdene gennem de sidste 25 år af

Tabel 2. Aldersbetingede fertilitetsrater for landdistrikterne

	Hele landet 1860-65	Rougsø herred 1787-1801 ^(*)	Rougsø korr. for ændret ægteskabs hyppighed	Fertilitet 1787-1801 i pct. af 1860-65
15-20 år	9,9	11,9	6,0	61
20-25 »	118,0	106,7	104,6	89
25-29 »	234,2	216,1	211,8	90
30-34 »	246,9	277,4	274,6	111
35-39 »	202,4	246,5	244,0	120
40-44 »	112,9	132,0	129,4	115
45-49 »	14,3	19,3	18,9	132
Samlet fertilitet . . .	4693	5050	4946	105

Note: (*) Tallene i denne kolonne er med forfatterens tilladelse lånt fra hans endnu ikke offentliggjorte manuskript.

1700-tallet, også har været i stand til at påvirke de yngres fertilitet gennem en tidligere modenhed, fremkaldt af den bedre almene helbredstilstand.

Fertiliteten i og uden for ægteskab

Afhandlingens analyse af de aldersbetingede, ægteskabelige fertilitetskoefficienter viser, at Danmark har fulgt det klassiske europæiske mønster med hensyn til overgangen fra høj til lav fertilitet. Generationerne fra 1840/50 fødte 4,4 børn pr. kvinde. Nedgangen i det gennemsnitlige antal børn viser sig meget tydeligt blandt generationerne født efter 1860 og fortsætter til og med generationen 1905/09, som kun fik 2,3 børn pr. kvinde (side 110).

Fertilitetsnedgangen begyndte med en reduktion af fødslerne i de ældste kvindealdrer og fortsatte derefter ned gennem de yngre aldersklasser. Som hovedregel har fertilitetsnedgangen i hvert af de geografiske områder, hovedstaden, købstæderne og landkommunerne i den angivne rækkefølge fulgt det samme mønster.

Dette tyder efter forfatterens opfattelse på, at det mere var en familiebegrænsning end en familieplanlægning (der også indebærer en planlægning af tidspunkterne for de enkelte fødsler), som var en realisationsmekanisme i forbindelse med fertilitetsnedgangen. Derimod mener han, at en egentlig familieplanlægning først vinder udbredelse langt senere.

Det er et spørgsmål, om man kan drage så vidtgående slutninger. Der er vel ikke noget, der strider mod, at en familieplanlægning havde kunnet resultere i den faktiske fordeling af fødslerne på aldersklasser, som eksisterede efter nedgangen? I virkeligheden kan dette spørgsmål næppe besvares med større grad af sikkerhed, før det gennem individualundersøgelser

bliver muligt at følge de enkelte børnefødslers tidsmæssige placering i ægteskabet.

At fødselsbegrænsning er blevet praktiseret længe før den periode, hvortil man traditionelt henfører introduktionen af familieplanlægning her i landet, må afhandlingen siges at have dokumenteret. For så vidt angår fødsler i ægteskab er der også en forståelig psykologisk baggrund for det påviste mønster, begrænsningen har haft. Det er såre forklarligt, at en sådan villet begrænsning under en primitiv præventionsteknik lettere har ladet sig praktisere med stigende alder og på tidspunkter i ægteskabet, hvor et ønsket børneantal måtte være tilvejebragt.

Derimod er det vanskeligt at forklare, hvad der måtte være årsagerne til, at fødslerne uden for ægteskab falder mindst lige så meget. Medmindre vi udstyrer de successive generationer med en stadig voksende moral, må der have været tale om en stærkt effektiviseret prævention, hvilket vel vanskeligt kan forudsættes før i slutningen af århundredet.

I det hele taget udgør de uægteskabelige fødsler et felt, hvor generationsanalysen i sig selv giver de svageste holdepunkter for en endegyldig forklaring på adskillige bemærkelsesværdige fertilitetsforskydninger. Vanskeligt er det således at forklare, at den uægteskabelige fertilitet for så godt som alle aldersklasser i hovedstaden er stigende indtil generationerne 1855/59. En tilsvarende bevægelse kan – bortset fra de yngste aldersklasser – overhovedet ikke iagttages hverken i provinsbyerne eller i landdistrikterne. Det er ligeledes svært at finde holdepunkter for, at den uægteskabelige fødselsfrekvens for de højere aldersgrupper i landkommunerne i de ældste generationer skulle ligge på et niveau, der overstiger såvel provinsbyernes som hovedstadens (side 124).

Forhold som de nævnte var en særlig studie værd. Dette gælder i øvrigt som helhed den geografiske variation i den uægteskabelige fertilitet, som navnlig for de ældre generationer var udpræget. Det er en kendt sag, at Fyn tidligere var den landsdel, der havde de fleste fødsler uden for ægteskab. Det gælder specielt tiden omkring midten af forrige århundrede, da hvert 5. barn på Fyn var født uden for ægteskab mod hvert 10. barn for landet som helhed.

Allerede folketællingstabelværket for 1845 interesserede sig for dette forhold. I tabelværkets kommentarer hedder det:

Da Fyens Stift ingenlunde ellers udmærker sig ved ufordæglige Indicier med Hensyn til Sædelighedens Tilstand, ja endogsaa tværtimod staaer særdeles gunstigt paa Criminal-Tabellerne, saa er det overraskende at se de uægte Fødslers Antal forholdsviis sammesteds er saa stort. Grunden hertil maa ikke alene søges i et hos Fyenboerne fremherskende sandseligt og livslystent Temperament, men ogsaa i andre Aarsager, navnlig at der i Fyen er færre jordløse eller med ringe Jordtillæg forsynede Huse end i Danmarks

andre Hovedbestanddele, hvorved Leiligheden til tidlig Bosættelse formindskes, samt i den paa Fyen almindelige Velstand og deraf følgende større Sands for materiel Velværen gjør de Paagældende og deres Forældre ugunstigen stemte for Ægteskaber uden nogenlunde sikkert Subsistens [Statistiske Bureau 1850, p. 22].

I dag kan vi godt more os over disse betragtninger. Men i virkeligheden indeholder det mere end 100 år gamle tabelværk det indtil dato alvorligste forsøg på at komme til klarhed over sammenhængene bag fortidens uægteskabelige fertilitet. Vi er med andre ord lige så fjernt fra en løsning som dengang. Det er i og for sig begrundelse nok for at opfordre til videregående studier af såvel dette som andre fertilitetsproblemer.

Sammenfatning

For sådanne studier kan den foreliggende afhandling tjene både som inspiration og som det faste udgangspunkt.

Det må vurderes højt, at vi her har fået udviklet en række demografiske redskaber, der uden tvivl vil påvirke fremtidige studier til den større ensartethed, som er afgørende for et forskningsområde, der i så udpræget grad bygger på komparative studier.

Betydningsfuldt er det også, at vi her har fået en solid blok af konkret viden, som vi trygt kan bygge på under de kommende års studier. Det er opmuntrende, at dette er sket netop nu, da en ny generation af ganske unge demografer er klar til at videreføre arbejdet. Den foreliggende afhandling vil uden tvivl blive stærkt benyttet i de kommende år.

LITTERATUR

- Bang, Gustav. 1906. *Kirkebogsstudier*. København.
- Danmarks Statistik. 1968. *Fertilitet uden for ægteskab*. Statistiske Undersøgelser, nr. 21. København.
- Deane, Phyllis og W. A. Cole. 1962. *British economic growth 1688-1959*. Cambridge.
- Elklit, Jørgen. 1969. *Folketællingen 1845: Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale*. Århus.
- Gad, Holger. 1956. Dansk landbrug i økonomisk vækst. *Nyt fra Økonomien*, nr. 2.
- Gille, H. 1949/50. The demographic history of the Northern European countries in the Eighteenth Century. *Population Studies* 3:3-65.
- Hansen, Svend Aage. 1966. Befolkningsforløbet 1645-1960: Anmeldelse af *Fald og fremgang* af Aksel Lassen. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 104:82-88.
- Hjortkjær, Thorkild og Ebbe Kjeldgaard. 1956. Frugtbarheden i Danmark. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 94:76-95.
- Hvidt, Kristian. 1966. Danish emigration prior to 1914. *Scandinavian Economic History Review* 14:158-178.
- Jensen, Adolph. 1935. Befolkningsforholdene i de nordiske lande i det 18. århundrede. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 73:1-63.
- Lassen, Aksel. 1958. *Skæbnedret 1659*. Århus.
- Lassen, Aksel. 1965. *Fald og fremgang*. Århus.

andre Hovedbestanddele, hvorved Leiligheden til tidlig Bosættelse formindskes, samt i den paa Fyen almindelige Velstand og deraf følgende større Sands for materiel Velværen gjør de Paagældende og deres Forældre ugunstigen stemte for Ægteskaber uden nogenlunde sikkert Subsistens [Statistiske Bureau 1850, p. 22].

I dag kan vi godt more os over disse betragtninger. Men i virkeligheden indeholder det mere end 100 år gamle tabelværk det indtil dato alvorligste forsøg på at komme til klarhed over sammenhængene bag fortidens uægteskabelige fertilitet. Vi er med andre ord lige så fjernt fra en løsning som dengang. Det er i og for sig begrundelse nok for at opfordre til videregående studier af såvel dette som andre fertilitetsproblemer.

Sammenfatning

For sådanne studier kan den foreliggende afhandling tjene både som inspiration og som det faste udgangspunkt.

Det må vurderes højt, at vi her har fået udviklet en række demografiske redskaber, der uden tvivl vil påvirke fremtidige studier til den større ensartethed, som er afgørende for et forskningsområde, der i så udpræget grad bygger på komparative studier.

Betydningsfuldt er det også, at vi her har fået en solid blok af konkret viden, som vi trygt kan bygge på under de kommende års studier. Det er opmuntrende, at dette er sket netop nu, da en ny generation af ganske unge demografer er klar til at videreføre arbejdet. Den foreliggende afhandling vil uden tvivl blive stærkt benyttet i de kommende år.

LITTERATUR

- Bang, Gustav. 1906. *Kirkebogsstudier*. København.
- Danmarks Statistik. 1968. *Fertilitet uden for ægteskab*. Statistiske Undersøgelser, nr. 21. København.
- Deane, Phyllis og W. A. Cole. 1962. *British economic growth 1688-1959*. Cambridge.
- Elklit, Jørgen. 1969. *Folketællingen 1845: Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale*. Århus.
- Gad, Holger. 1956. Dansk landbrug i økonomisk vækst. *Nyt fra Økonomien*, nr. 2.
- Gille, H. 1949/50. The demographic history of the Northern European countries in the Eighteenth Century. *Population Studies* 3:3-65.
- Hansen, Svend Aage. 1966. Befolkningsforløbet 1645-1960: Anmeldelse af *Fald og fremgang* af Aksel Lassen. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 104:82-88.
- Hjortkjær, Thorkild og Ebbe Kjeldgaard. 1956. Frugtbarheden i Danmark. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 94:76-95.
- Hvidt, Kristian. 1966. Danish emigration prior to 1914. *Scandinavian Economic History Review* 14:158-178.
- Jensen, Adolph. 1935. Befolkningsforholdene i de nordiske lande i det 18. århundrede. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 73:1-63.
- Lassen, Aksel. 1958. *Skæbnedret 1659*. Århus.
- Lassen, Aksel. 1965. *Fald og fremgang*. Århus.

- Matthiessen, P. C. 1964. *Spædbørnsdødeligheden i Danmark 1931-60*. Statistiske Undersøgelser udg. af Det statistiske Departement, nr. 11. København.
- Matthiessen P. C. 1965. *Fertilitetsforskelle i Danmark*. Statistiske Undersøgelser udg. af Det statistiske Departement, nr. 18. København.
- Rubin, Marcus. 1881/82. Bidrag til Københavns befolkningsstatistik i hundredåret 1630-1730. *Historisk Tidsskrift* 5:3:487-549.
- Statistiske Bureau. 1850. *Statistisk Tabelværk 2:1*. København.
- Statistiske Bureau. 1905. *Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. århundrede*. Statistisk Tabelværk 5:A:5. København.
- Statistiske Departement. 1962. *Ægteskaber, fødte og døde 1941-1955*. Statistisk Tabelværk 1962:1. København.
- Westergaard, Harald. 1881. *Die Lehre von der Mortalität und Morbilität*. Jena.